אתרים ונופים בדרום הלבנון

צוֹר

עיר נמל פויניקית עתיקה ומפורסמת (״העיר המעטירה״ – ישעיהו כ״ג, ח), ששימשה יחד עם אחותה הבכירה, צידון, מרכז ימי־מסחרי לעמי כנען במרחב הים־התיכון כולו. גלעינה של צור נוסד על שפת־הים, בעוד שחלקה השני השתרע על שני שרטונות־איים בחומות אדירות, ככתוב במקרא – ״מיבצר צור״ (יהושע י״ט, כט; שמואל־ב, כ״ד, ז). מיבצר ימי זה (״מעוז הים״ – ישעיהו כ״ג,ד) תיפקד כ״סחר־גויים״ (שם,ג), שתוצאותיו הקיפו את קרתגו (תוניס), קרתגינה (ספרד) ואיי הבדיל (קורנוול בדרום־מערב אנגליה) ועושרו הוטבע במטבעות הפויניקיות – ״לצור, אם צידונים״. העיר נזכרה לראשונה בכתבי הַמְּאֵרוֹת המצריים משלהי המאה ה־19 לפנה״ס כעיר מלוכה. במכתבי תל אל־עמארנה (מחצית המאה ה־14 לפנה״ס) מופיעה צור כעיר מסחר־ימית הכפופה למלכי מצרים. עושרה ותפארתה של צור עוררו עליה את קנאת עמי־הקדם: שלמנאסר מלך אשור צר עליה 5 (!) שנים תמימות (725־721 לפנה״ס) ולא הצליח להבקיעה. נבוכדנאצר מלך בבל האריך במצור שלו כדי 13 (!) שנה ולכדה, אולם לא מצא שכר רב בעמלו (יחזקאל כ״ט, יח). הדי עושרה האגדתי של צור נשמעים גם בנבואת זכריה: ״ותיבן צור מצור לה, ותצבור כסף כעפר, וחרוץ – כטיט חוצות.״ גב אלכסנדר מוקדון הידק את טבעת־המצור על כרך גאה זה במשך 9 חודשים, יָצַק סוללה מהיבשה לאי ורק כך הצליח להכניעה (332 לפנה״ס.)

בשנת 638 אחה״ס נפלה צור בידי הערבים־המוסלמים ומאז ואילך קשורות תולדותיה בדברי־ימי סוריה רבתי. הצלבנים הצליחו לכובשה ב־1124 אחה״ס לאחר מצור ימי־יבשתי משולב, שארך כמחצית השנה. ביצוריה שוקמו וכן נחפר חֲפִיר־הגנתי שבודד את העיר מלשון היבשה הסמוכה לה. מוקדה המסחרי והכלכלי הועתק לנמלה הצפוני, והעיר הצטיינה בתעשיית זכוכית, שהועתקה והתפתחה להלן בוונציה. גם לאחר התמוטטות ממלכת ירושלים הצלבנית (1187), החזיקה צור מעמד ושימשה כראש־גשר למסע־הצלב השלישי וכבסיס ימי־נוצרי, השני בחשיבותו לאחר עכו. העיר ניטשה ע״י הצלבנים רק בשנת 1291, והמוסלמים הרסוה והורידוה מגדולתה. אמנם נעשו לאחר מכן אי אלה נסיונות להחזיר עטרתה ליושנה, אולם הנסיונות לא צָלְחוּ. בעקבות המהפכה התעשייתית והגדלת נפח־הספינות ניטלה חשיבותו של נמל צור, ובמאה ה־19 הפכה לעיירת־שדה ולנמל־דייגים בעיקר.

ישוב יהודי התקיים מאז ימות קדם ב״תחומה של צור״, היינו בגליל־העליון הלבנוני. קשרים מסחריים הדוקים נוהלו בימי שלמה ובימי אחאב ואיזבל, והללו הופסקו ע״י נחמיה (שם י״גף טז). בתקופת מרד החשמונאים נחלץ שמעון החשמונאי לעזרת עמו שנלחץ ע״י סוחרי צור ופרנסיה. הורדוס בנה בעיר זו מיבני ציבור מפוארים. בתקופת השלטון הרומאי התפשט שלטון צור על פני כפרים יהודיים רבים בצפון־א״י (והגיע באגפו הדרומי עד לבצת, חניתא ומצובה). מהפליטים היהודיים של ״תחום צור״ הורכב צבאו של יוחנן מגוש־חלב. אחרי חורבן הבית השני התפתחה קהילה יהודית גדולה בעיר עצמה, וממנה יצאו החכמים ר׳ חייא בר־אבא ור׳ מנא בר־תנחום, שכיהן גם כראש הקהילה. סוחרים יהודים מא״י השתתפו בקביעות בירידיה המסחריים של העיר. בימי־הביניים פרחה ושגשגה הקהילה היהודית בעיר והפכה לאחת החשובות ביותר במזרח כולו. נוספו לה יהודים יוצאי מצרים וארצות המערב. לפי ר׳ בנימין מטודלה, התגוררו בצור (בשלהי המאה ה־12 אחה״ס) 400 יהודים־מבוגרים משלמי־מסים. עם הכיבוש המוסלמי (1291) חרבה הקהילה, אם כי נמצאו עדויות מאוחרות יותר מהמאה ה־19 על חידוש הקהילה. (בשנת 1839 – נימנו כ־130 נפש בקהילה היהודית.)

צור בהווה אינה אלא עיירה מוסלמית־שיעית בת כ־25,000 תושב, שחלשה על נפת־צור (כ־73,000 תושב). מאז תום מלחמת האזרחים בלבנון השתלטו אירגוני המחבלים על העיירה והפכוה לבסיסם הלוגיסטי והימי העיקרי.

מַרְגְ׳־עֻיוּן

עיר קדומה בנחלת שבט־נפתלי, שאתרה מזוהה בתל־דִ׳בִּין (נ״צ 1366/1595 ברשת הלבנט), כ־620 מ׳ מעל לים וכקילומטר דרומה מהעיירה הנוכחית מרג׳־עוין, ששמה נגזר מ״בקעת עיון״. בקעה קטנה זו משתרעת צפונית מעמק החולה כחוליית־מעבר טופוגראפית בין עמק החולה הצפוני לבין בקעת הלבנון. עיון הקדומה, ששכנה בַּסְפָר־הצפוני של ממלכת ישראל, בוצרה ע״י דוד, ובמיפקד האוכלוסין היהודיים של יואב בן־צרוייה הגיעו הפוקדים עד ל״דנה־יען״ הוא עיון. כעיר גבול צפונית נלכדה עיון פעמים מספר ע״י אויבי ישראל: בן ההד, מלך ארם־דמשק, לכדה מידי בעשא מלך ישראל (מלכים־א, ט״ו,כ.) בימי מלכותו של פקח בן־רמליהו, מלך ישראל, חזרה ונכבשה העיר ע״י תגלת־פלאסר, מלך אשור, ותושביה היהודיים הוגלו (מלכים־ב, ט״ו,כט.) בימי־הביניים כונה הכפר ״קִרְיַת־עיון״. זכר לשם המיקראי של ״עיון״ (מעיין, מעיינות) נמצא ב״מפל־התנור״ ע״י מטולה, שנוצר מנפילתו של נחל עיון, וכונה ״נְקוּבְתָא־דְעִיוֹן״ (תוספתא שביעית, ד׳, יא.) בתקופת המנדט עובדו אדמות בקעת עיון ע״י איכרי מטולה שרכשו אותן באורח רשמי. נפת מרג׳־עויון הלבנונית כוללת בהווה כ־54,000 תושב. העיירה אוכלסה עד למלחמת־האזרחים הלבנונית ע״י נוצרים ומוסלמים־שיעים ועברה מיד ליד. עם התבססות הפלאנגות הנוצריות בעיירה, הפכה מרג׳־עויון למרכזה של המובלעת הנוצרית הצפונית.

אִבְל אַ־סַאקִי

כפר קטן הממוקם כ־3 ק״מ מזרחית ממרג׳ עויון, על גדתו הימנית של נחל שניר־חצבאני. פירוש השם – הבקעה המוּשְׁקָה, וזו משתרעת בצמוד בחצבא יא, כ־12 ק״מ צפונה־מזרחה לו, שכן הנפטרים היהודיים מחצבאיא היו מובאים לקבורות בתחומה של אבל א־סאקי (או ״אבל־אל־כורוח״ – בקעת הכרמים), שנחשבה כעיר ואם בישראל, וזוהתה בטעות ע״י יהודי חצבאיא כאבל־בית־מעכה בא״י. עדות לכך מצוייה בספרו של ר׳ יהוסף שווארץ – ״תבואות הארץ״.

עם תום מלחמת האזרחים בלבנון נתפס הכפר ע״י הפלאנגות הנוצריות, אך הן נהדפו ממנו. בהסתערות נגדית הצליחו הפלאנגות להשתלט על תל־שרייפי, כ־2 ק״מ דרומית־מערבית ממרכז הכפר, אולם המחבלים התבססו בכפר עצמו וחלשו מפיסגתו הצפונית (735 מ׳) על כל המובלעת הנוצרית בעמק עיון.

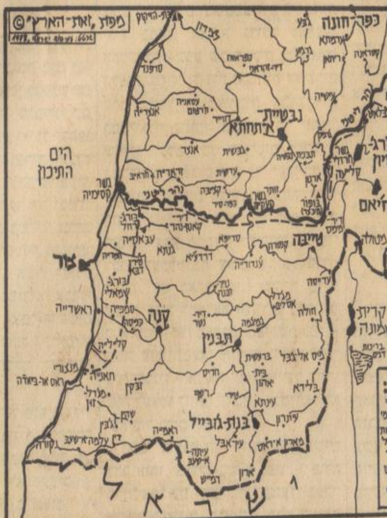

אַל־חִ׳יַאם

כפר מוסלמי־שיעי גדול, בן 14,000 תושב בעבר, השולט על בקעת עיון ממזרח והמוגן ע״י עמק החצבאני באגפו המזרחי. משמעות השם – אוהלים, והשם מעיד, כנראה, על המתיישבים הבדווים בעבר. בשוליו הדרומיים של הכפר הוקמה מצודה המתנשאת לגובה של 753 מ׳, והחולשת על עמק עיון, מטולה וכפרי הצפון־הישראלי. במלחמת העולם השניה התבצרו במצודה זו כוחות צרפתיים של ווישי ובלמו זמנית את הפלישה הבריטית ללבנון, שהסתייעה ביחידות הסיירים של הפלמ״ח. מאז תום מלחמת האזרחים הלבנונית התבצרו המחבלים בכפר זה, הדפו את הפלאנגות הנוצריות ששהו בו זמן קצר, והטרידו באש את ישובי המובלעת הנוצרית בעמק עיון.

חַצְבַּאיַא

עיירה דרוזית למרגלות החרמון (נ״צ 7500/6987 ברשת הלבנט.) מולדת הדת הדרוזית (ראשית המאה ה־11 אחה״ס). בסמוך לה נובעים מקורותיו של נחל חצבאני־שניר, ששפיעתו השנתית נאמדת בכ־130 מיליון מע״ק מים. ליד העיירה עובר וואדי תַיים והדרוזים קרויים על שמו – ״תַיימַאנִים״ או ״תַיאַמְנָה״. בית־התפילה הדרוזי החשוב ממוקם דרומית לעיירה – ח׳לוות אל־ביאד׳ה – בגובה של 911 מ׳.

כוחות צה״ל מצויים כיום במרחק אווירי של כ־5 ק״מ דרומית־מערבית מחצבאיא. פרשה מרתקת במיוחד קשורה ביהודים־ההרריים של פנים לבנון (להבדיל מקהילות ערי־החוף), שעסקו בעבודת־אדמה, מטעים ומירעה. ישובים יהודיים התפרסו בנפת ג׳בל־שוף, דרומית מביירות, סביב העיירה דיר אל־קמר ובנותיה (מוח׳תארה, עין־קניה, עין־זחלתא, ענדרה ונַבְּרַכּ) עד שנת 1860, שעה שהדרוזים נטשו את דיר אל־קמר ובנותיה, ובעקבותיהם עזבו היהודים. החוליה הדרומית ביותר בשרשרת ישובי ההר היהודיים התמקמה בחצבאיא בקום שם שגשגה קהילה יהודית ענפה בימי־הביניים, שכונתה בפי יהודֶיהָ ״חַצְבַּן״. משנת 1401 נזכר ר׳ שמואל הלוי חצבן. בשלהי המאה ה־17 הוציא אחד מרבני צפת פסק הלכה, שאסר על יהודי חצבאיא לעבד את אדמותיהם בשנת־השמיטה, שכן האיכרים המקומיים סברו לתומם, כי העיבוד מותר, לפי שחצבאיא היתה מצוייה –להערכתם – מחוץ לא״י, ודיני השמיטה חלים, כידוע, על תחום א״י בלבד. בשנת 1592 נאמדו יהודי חצבאיא ב־100 נפשות, ואילו בשנת 1835 התגוררו עדיין כ־30 בתי־אב יהודים בעיירה – ״והם אהובים מאוד לאנשי דוּרסִי״ (הדרוזים.) יהודי חצבאיא, כאחיהם באיזור דיר אל־קמר, נחשבו לגיבורי חייל ולעובדי אדמה מעולים. בשנת 1888 העביר הבארון רוטשילד את מרבית יהודי חצבאיא לראש־פינה. ב־1911 נותרו עדיין שלושה בתי־אב יהודים בעיירה ושלוש המשפחות האחרונות הללו עזבו את חצבאיא ערב מלחמת העולם הראשונה. המכנה המשותף של כל הקהילות היהודיות ההרריות בלבנון היה תלותם בדרוזים המקומיים ויחסי הרעות שנרקמו ביניהם.

הצאצאים הנוכחיים של משפחת חצבן מתגוררים כיום בישראל. חצבאיא שימשה גם כמושב לאמירים הדרוזיים לבית שְׁהַאבּ, ולמפורסם שבהם – בַּשִׁיר שְׁהַאבּ, ששלט על לבנון בשנים 1789־1849.

בִּנְת־גֶ׳בֵּייל

עיירה מוסלמית־שיעית, בשולי המובלעת הנוצרית המרכזית, שאיכלסה עד לאחרונה למעלה מ־20,000 תושב. בימי־הביניים שימש הישוב כמוקד החשוב ביותר של כל נתיבי הגליל־העליון עד לליטני. פירוש השם הערבי – בת־ההר הקטן, והצלבנים יצרו אטימולוגיה עממית לפירוש זה בזוהתם את הישוב כ״עירו המפורסמת של נחשון״ (או נחש), ואשר נרמז, לדעתם, בשמואל־ב׳ י״ז, כה: (אביגיל בת נחש.)

תִּבְנִין

מיבצר תבנין, או תַּמַאנִין, התפרסם בעיקר בתקופה הצלבנית הראשונה. צור המוסלמית רבת־האוכלוסין, בעלת בריתה של דמשק, שלטה בצפונה של א״י. אי לכך החליט הר־גו (איב) מסנט־אוֹמֶר להקים מיבצר, שישלוט על דרכי הגליל־העליון ויהווה בסיס קידמי לצלבנים בגיחותיהם לעבר צור. מתוך אבחנה אסטרטגית נכונה נבנה המיבצר על גבעה שליטה (718 מ׳), כ־3 ק״מ מדרום לעיירה הנוכחית, לצידו המערבי של הכביש המגיע מבנת־ג׳ובייל. הוגו, נסיך הגליל ויורשו של טנקרד, הקים את המיבצר בשנת 1105 לערך, והמקום כונה ע״י הצלבנים – ״טורון״ – (צפאפט), קרי – הגבעה המבוצרת – שהיתה מוקפת בכרמים ובמטעי־פרי. המיבצר הפך להיאחזות הפראנקית החשובה ביותר בגליל העליון מדרום לליטני, ומיתחם־היערכות לגיחות הצלבניות לעבר נמל צור המוסלמי, שכן המרחק הגדול מהמעוז הצלבני בטבריה עד לצור הכביד על תיכנון ההתקפות הצלבניות מחמת קשיי אספקה וסיכוני ניתוק. טורון שמוקם ברכס הניבט לעבר צור, איפשר פעילות צלבנית נמרצת לעבר צור עד לכיבושה בשנת 1124.

בּוֹפוֹר

בופור או בֶּלְפוֹר (beaufort,belfort) ובערבית – ״קלעת שקיף״ או ״קלעת אַרְנוּן״, הוא ״המיבצר היפה״, שהגן בימי הביניים על מבואותיו של חוף־הגליל־העליון מפאתי מערב, ומוקם בסמוך ל״ברך־הליטני״, תוך שליטה מוחלטת על בקעת עיון, על מַעֲבַר־הליטני (כיום גשר חַ׳רְדַלִי), ועל הנתיבים המוליכים מערבה לצור ולצידון. במרחב ״ברך־הליטני״ זורם הנהר בקניון גדול ובזרם־עז, והחצייה כמעט בלתי־אפשרית.

המצודה קשורה במערך־ההגנה של הצלבנים בא״י. לראשונה התמקם במצודה המלך פולק מאַנז׳וּ, בשנת 1139 אחה״ס, כאשר צור היתה כבר מעוז־ימי של הצלבנים. המצוק הסלעי המתנשא ל־717 מ׳, למעלה מ־400 מ׳ מעל אפיקו של הנהר, נחשב כבלתי־כָּבִיש, ונמסר למלך פולק ע״י שהאב א־דין, שליט דמשק, בנסיבות היסטוריות בלתי־ברורות. ככל הנראה, שופץ המיבצר והורחב ע״י מיסדר־ההוספיטאלרים בשלבו הראשון. להלן הוא הוכפף לשליטי צידון הנוצריים, והפך לחוליית־הבריח במערך ההגנתי המזרחי של צור וצידון, שהוגנו ע״י מצודות־מישנה נוספות וצפוניות יותר כגון שקיף־תירון וקלעת אבו־אל־חסן. באחד הקרבות המכריעים, שהתנהלו בבקעת עיון בשנת 1179, ניגפו הצלבנים מידי חילותיו של צלאח א־דין ושרידי המובסים ברחו והסתגרו במיבצר בופור.

המחבלים השתלטו על מיבצר זה לפני כשנתיים לערך והפכוהו למעוז ארטילרי ולבסיס־יְרִי, שממנו נורתה אש לעבר ישובי המובלעת־הנוצרית בבקעת עיון, וכן לעבר ישובינו בגיזרת עמק־החולה הצפוני. בסיס־האש של אש״ף בבופור ובכפר ארנון הסמוך לו שולט גם על גשר חַ׳רְדַלִי וממשיך להטריד את ישובינו וכפרי־הנוצרים עד עצם הימים הללו.

נהר ליטני

נהר ליטני נזכר במקורות המצריים העתיקים (פאפירוס־אנאסטסי א׳) בשם ״נהר־נְצָן״. ביוונית כונה – לֵיאוֹנְטֵס, ואילו בהילוכו התחתון הוא קרוי בפי הערבים קַסִימִיֶּה, היינו – המפריד והמחלק. (משורש זה גזור אולי שם העצם קיסם־עץ, הנחטב והמופרד מבול־העץ.(הקניון הגדול של הליטני התחתון, או הקסימייה, חוצץ בין שתי יחידות גיאוגרפיות ואקולוגיות שונות זו מזו, מדרום – הגליל העליון, שכ־60% משטחו מצויים בתחום מדינת לבנון, ומצפון – הרי הלבנון הגבוהים. נמצא, איפוא, שהליטני־התחתון מהווה את הגבול הפיסי של א״י מצד צפון.

הליטני הוא הארוך שבנהרות לבנון (כ־170 ק״מ) ואגן ניקוזו משתרע על כ־2,500 קמ״ר. מקורותיו העיקריים נובעים מלב בקעת־לבנון, מגובה של כ־1,120 מ׳ מעל לים, סמוך לעיירה ההיסטורית בעל־בכ. שפיעתו השנתית של הנהר, שנמדדה בגשר־ח׳רדלי מצפון ל״ברך־הליטני״, נאמדה ב־730.7 מיליון מע״ק לשנה (או כ־23 מע״ק לשניה). בתוספת היובלים הנשפכים לליטני־התחתון עד לשפכו – ניתן לאמוד את כמות מימיו השנתית הנפלטת לים־התיכון בכ־800 מיליון מע״ק (לעומת 500 מיליון מע״ק לשנה – תרומתם של כל יובלי הירדן). בחלקו העליון זורם הליטני בעמק רחב ובר־חצייה וכאן מנצלים חלק קטן ממימיו לצרכי השקאה מקומית. לאורך 50 הק״מ הראשונים שלו – שוקעת עקומת האפיק של הליטני בכ־650 מ׳ ולכן זרימתו עזה. בהילוכו התחתי, לאורך 38 הק״מ האחרונים, שוקעת עקומת האפיק רק בכ־150 מ׳, והנהר מתעקל בנפתולים רבים בקרקעיתו של קניון הקסימייה. נפתולים אלה מונעים סלילתה של דרך רצופה בקרקעית הקניון, שקירותיו הזקופים מוזקרים בכ־350־300 מ׳ מעל לקרקעית.

שלושה גשרים פרוסים על הליטני התחתון: (א) גשר קסימייה, כ־750 מ׳ מערבית מחוף הים־התיכון, בסמוך לשפך־הנהר. בשני גשרים צמודים עוברים הכביש ומסילת הברזל מצור לצידון. מיגזר זה נשלט ע״י אירגוני החבלה. (ב) גשר קַעְקַיִיה, הנמתח באפיק כ־10 ק״מ דרומית־מערבית מהעיירה נבטיית א־תחתא, מיפקדת המחבלים שמצפון לליטני. לקניון יורדים מצפון בכביש מפותל הנשלט מהכפר קעקיית־אל־ג׳סר במזקוף הצפוני וע״י הכפר פְּרוּן במזקוף הדרומי. 4 ק״מ דרומה יותר שולט הכפר ע׳נדורייה על כביש טייבה־צור ועל הירידה לגשר. (ג) גשר ח׳רדלי, הממוקם כ־5 ק״מ צפונית מ״ברך־הליטני״, והמחבר את בקעת עיון וכפריה עם צור וצידון. הגשר נשלט ע״י מעוזי המחבלים בכפר אַרְנוּן ובמיבצר בופור.

לבנון מנצלת כ־25% לערך ממי־הליטני בסכר קַרְעוּן (48 מ׳ גובה), המתוכנן להפיק 171 מגווט של חשמל. מאגר הליטני, המשתרע מצפון לסכר, אמור להוציא תעלות ונקבות שיוליכו את מימיו לעמקים הבין־הרריים, ובעיקר לשפלת החוף. התוכניות נדחו, רובן ככולן, עקב עיכובי מימון.

בפברואר 1919 הגישה ההסתדרות הציונית לממשלת בריטניה את תוכניתה לגבולות ״הבית־הלאומי״ היהודי. גבולות אלו כללו בצפון את הילוכו התיכון והתחתון של הליטני, ברוחב הגיאוגרפי של צידון וראשיית אל־וואדי. הליטני הוכלל רובו ככולו, בתחום מפת ההסתדרות הציונית משיקולי ניצול אפשרי של מימיו. בשלהי תקופת המנדט הוגשה ״תוכנית לאודרמילק״ לפיתוח מקורות המים של א״י. תוכנית זו נטלה בחשבון את הטיית מי־הליטני במינהרה לעמק החולה ויצירת מקור כוח הידרו־חשמלי לא״י וללבנון גם יחד.